

הנא והמבושל קלוד לוי-שטראוס והסטרוקטורות החבויות של המיתוס

ד"ר עוזי אלידע, אוניברסיטת חיפה

קלוד לוי-שטראוס (Lévi-Strauss) נמנה עם אבות התנועה הסטרוקטורליסטית. כבר בשנת 1949 הצליח לחשוף את הסטרוקטורות הלא-מודעות המגדירות את יחסי השארה במערכות חברתיות ומארגנות אותם.¹ במהלך העשור הבא המשיך לוי-שטראוס לחקור את הקודים המעצבים מציאויות חברתיות בחברות פרימיטיביות, אולם בראשית שנות השישים של המאה העשרים חל שינוי במושג המחקר שלו, עם העברת מרכז הכובד של מחקריו מלימוד מערכות חברתיות ללימוד מערכות תרבות.

בניגוד לסוציולוג, אמיל דורקהיים (Durkheim), לוי-שטראוס סבר כי לא התופעה החברתית היא המעצבת את התופעה התרבותית והאינטלקטואלית, אלא להפך – דווקא קטגוריות החשיבה הן המשתתפות בעיצובה של המציאות החברתית. לפיכך, החל מראשית שנות השישים כוונו עבודותיו של לוי-שטראוס להוכחת עליונות הרוחני על הפיסי, האינטלקטואלי על החומרי והחברתי.

העמדת התבונה האנושית ככוח אוניברסלי פעיל, המעצב את המציאות האנושית, הובילה את לוי-שטראוס לפרסם במהלך שנות השישים סדרת מחקרים מרכזיים. בשנת 1962 ראו אור היצירות הטוטמיזם היום והחשיבה הפראית²; שנתיים לאחר מכן הופיע הכרך הנא והמבושל, והוא סימן את תחילתה של סדרה בת ארבעה כרכים, שיצאה לאור בין השנים 1964 ו-1971, והתמקדה בבחינת מבנה עולם המיתוסים של החברה הפראית ומהותו.³ במבוא לכרך הראשון כותב המחבר כי הוא עומד לבחון קטגוריות חשיבה, המצויות בתוך סדרת מיתוסים הלקוחים מקהילות ילידים בדרום אמריקה. בין הקטגוריות שייבדקו הוא מציין את הנא והמבושל, את הטרי והרקוב, את הרך והשרוף. באמצעות התבוננות אתנוגרפית הוא מבקש להבין ולהגדיר את כללי החשיבה הייחודיים לקהילה הנבדקת, כללים, שלהערכת לוי-שטראוס הם אוניברסליים, קרי תקפים לכל קבוצה בכל מקום ובכל תקופה. במאמר זה אבחן את האופן שבו מנסה לוי-שטראוס לשחזר את המבנה הלוגי החבוי מאחורי המיתוסים של האוכל ושל הבישול.

חשיבה פראית, מיתוסים וסטרוקטורות בינאריות

הנחת היסוד של לוי-שטראוס היא כי הידע אודות עולם המציאות אינו נבנה בצורה אמפירית טהורה, קרי החוקר איננו גורם פסיבי, שכל תפקידו הוא לחשוף את עולם המציאות על מאפייניו הפיזיים והמושגיים ולשכפל אותם כמות שהם. החוקר משתתף בתהליך בניית הידע באופן פעיל מכיוון שהוא מצויד בסוג של משקפיים, מעין שלד של מושגים, ובאמצעותם הוא מגדיר את גבולות התופעה הנצפית, מפעיל עליה רשת של קטגוריות, ובעזרתה אף מפרק את התופעה הנצפית ובוחן אותה. הידע הנוצר הוא אפוא תוצר של מפגש בין סטרוקטורה קוגניטיבית ממינת של החוקר לבין עולם התופעות הנצפה. לוי-שטראוס אינו שולל את עצם קיומו של עולם פיזי כשלעצמו, שהנו בעל מבנה וארגון אימננטי, אך הוא סבור כי לאדם לא יכולה להיות גישה למציאות זו; הוא אינו יכול להבינה ללא תיווכה של הסטרוקטורה הקוגניטיבית, שהיא בעלת אופי על-זמני ואוניברסלי. לטענת לוי-שטראוס, הראייה המגדירה והממינת משותפת הן לחשיבה המדעית המערבית והן לחשיבה הפראית.

בניגוד לגישה האנתרופולוגית, התופשת את החשיבה הפראית כמונעת על ידי צרכים ויצרים, סובר לוי-שטראוס כי מדובר בדפוס חשיבה אינטלקטואלי, המנסה להשליט סדר בעולם באמצעות פרוצדורה של תצפית ושל מיון. אולם בניגוד לחשיבה המדעית המפרקת מציאות, החשיבה הפראית היא הוליסטית; היא מנסה למצוא דרכים להבין את כל סוגי הטבע, ונכללים בה תחומים שהמדע טוען כי אינם בני בדיקה, תחומים הנוגעים לאמונה, למאגיה, לדמיון ולהתנסות סובייקטיבית. לצורך פעילות זו עושה החשיבה הפראית שימוש בקיים. זהו סוג של בריקולאז', אלתור על בסיס חומרים וכלים זמינים.⁴

אחת הדרכים המרכזיות של החשיבה הפראית להבין מציאות ולנתחה היא באמצעות המיתוס. מיתוס הוא סיפור אלגורי שמטרתו להסביר את מקור המוסדות האנושיים, אולם מתחת למסכה האלגורית מצויה, לטענת לוי-שטראוס, חשיבה מופשטת עמוקה. אוסף המיתוסים, שבדק לוי-שטראוס, נראה כביכול מוזר, מגוון ובלתי קוהרנטי. הכול יכול לקרות בו: בני אדם מקיימים יחסי מין עם ציפורים, הגיבורים עולים לשמים, הדגים מעשנים מקטרת, החיות מדברות ומתנהגות כבני אדם. אולם מעבר למוזרות משתלבות הגרסאות השונות של המיתוס למערכת אחת השעונה על סטרוקטורה משותפת, שכן מעבר לרמת פני השטח מכיל המיתוס, ברמת העומק, קונפליקט בין ערכים מקוטבים, וסיפור המיתוס הוא האמור לספק פתרון לקונפליקט.

לוי-שטראוס סובר כי הסטרוקטורה המורכבת מזוג מושגים/קטגוריות מקוטבים, המצויים ביחסי קונפליקט, היא אוניברסלית ועל-זמנית. היא מצויה בתודעתנו, ודרכה היא מוקרנת

למערך טקסטים – מיתוסים המתארים את העולם ומסבירים אותו. לוי-שטראוס מכנה מבנה אוניברסלי זה בשם "סטרוקטורה בינארית"⁵. סיפור בריאת העולם בפרק א' בספר בראשית הוא דוגמה למיתוס המסביר את העולם באמצעות קטגוריות בינאריות. החושך נחלק מהאור; השמים נפרדים מהאוויר; הארץ נחלקת לקטגוריות: אדמה ומים; המים נחלקים למי ים ולמי גשמים, קרי למים לא פוריים ולמים פוריים. כאן מתגלה רמה שנייה של יצירת משמעות. למעשה, בשלב הראשון אנו בוחנים קטגוריות של תופעות המצויות בטבע: חושך/אור, יבשה/ים, גבר/אישה. בשלב שני משמשות הקטגוריות הטבעיות כבסיס להסבר קטגוריות מופשטות וכלליות יותר. כך אפוא קטגוריות הטבע מי ים/מי גשמים מהוות בסיס להסבר קטגוריות תרבות: לא פורה/פורה. לוי-שטראוס מכנה סוג זה של חשיבה בשם "הלוגיקה של הקונקרטי".

לצד הקטגוריות הבינאריות, הבנויות על הצבה קוטבית של שני מושגים, קיימות גם קטגוריות אנומליות, קרי קטגוריות של מושגים המכילים מרכיבים מתוך שני הקטבים. כך לדוגמה, מול הזוג הבינארי אדם/אל מצויה הקטגוריה האנומלית של המלאך, קטגוריה שיש בה הן מן האדם והן מן האל. לקטגוריות האנומליות יש עודף משמעות, הן מורכבות יותר ובעלות עוצמה סמיוטית רבה, ולכן גם מסכנות את הבסיס הבינארי של קטגוריות יצירת המשמעות של תרבות נתונה. לפיכך, כל תרבות מנסה לשלוט בקטגוריות אלו באמצעות הגדרתן כקטגוריות "טאבו" או כקטגוריות "קדושה". לעתים הקטגוריה האנומלית משמשת כגורם מקשר בין שני קטבים הנתפשים כמפחידים ומסוכנים: כך, למשל, דמותו של ישו היא קטגוריה אנומלית של קדושה, המחברת בין הארצי לשמימי, או דמות הערפד, המחברת בין החיים למתים.⁶

על המשמעות העמוקה של מיתוסי הבישול

אחד הצמדים הבינאריים הבסיסיים, המעסיקים את לוי-שטראוס, הוא הצמד טבע/תרבות. בעוד הטבע נתפש כיצרי-רגשי, הרי התרבות נתפשת כתבונית. אולם מעבר לשוני המקובל, התרבות נבדלת מן הטבע, על פי לוי-שטראוס, כיוון שיש בה כללים וחוקים הקובעים את המותר והאסור, ולכן גם משתתפים ביצירת סדר חברתי. השאלה היא היכן נגמר הטבע ומתחילה התרבות. כאן נכנס לתמונה המיתוס המשמש כלי להסבר ולתיווך.

בספרו *הנא והמבושל* משנת 1964, בחן לוי-שטראוס את יחסי הטבע/תרבות ברמה הקוליברית – קרי את האופן שבו מתאר המיתוס ומסביר את תהליך היווצרות טכניקות וכללי בישול, ואת הפיכת הבישול לתהליך תרבות – באמצעות ניתוח מיתוסיים. אקט הבישול נתפש על ידי לוי-שטראוס כסוג של קטגוריה אנומלית כיוון שהאוכל חוצה כל הזמן את גבולות הקטגוריות של טבע ותרבות. לפיכך הטבח הוא סוג של סוכן תרבות המחבר בין המוצר הנא

לבין הצרכן האנושי. תפקידו לוודא שהטבעי הפך למבושל ועבר תהליך של חברות. ניתוח המיתוסים הנוגעים לאוכל ולבישול מבוסס על שלוש הנחות: א. בישול הוא שפה, וכמו כל שפה, יש לו סטרוקטורה תת-מודעת המורכבת מניגודים בינאריים. ב. הבישול עובר הבנייה (סטרוקטורציה) באמצעות המשולש הקולינרי: נא/מבושל/רקוב. שילוש זה כולל ניגוד כפול בין טבע לתרבות ובין מפותח לבלתי מפותח. ג. המשולש המופשט מתמלא בפועל במספר זוגות ניגודים, כגון צלוי/מורתח, החופף לצמד נא/רקוב.

לוי-שטראוס סבור שפרקטיקות קולינריות אינן תופעות מולדות, אלא נרכשות. בטבע החיה אוכלת את מה שהאינסטינקט שלה תופש כאכיל, אולם אצל בני אדם קובנציות חברתיות הן הקובעות מהו אוכל ומה אינו אוכל, איזה סוג של אוכל נאכל, ובאיזו הזדמנות. הבטן האנושית מסוגלת לאכול כמעט הכול, כך שלהבחנה אכיל/לא אכיל אין בסיס פיזי, אלא תרבותי. המטבח העולמי מאופיין במגוון עצום של תופעות אכילות/לא אכילות, המשתנות ממקום למקום ומתקופה לתקופה. עם זאת, ברמה העמוקה של הסטרוקטורה הבינארית אין, לדעת לוי-שטראוס, הבדל גדול בין רשימת קניות של אדם אירופאי לבין אינוונטר הדברים האכילים של אינדיאני מן האמזונס. שניהם מפרקים את הקטגוריה האחידה של המזון לתת-קטגוריות א', ב', ו-ג'. כל סוג של אוכל מטופל בצורה שונה, אולם סך כול הקטגוריות דומות לאלו שניסח לוי-שטראוס.

קטגוריית הנא משמשת בסיס לשתי רמות יסוד: האוכל המבושל, שהוא הטרנספורמציה התרבותית של הנא; והאוכל הרקוב שהוא הטרנספורמציה הטבעית שלו. זהו המשולש הבסיסי, וביחס אליו נוצרים מצבי ביניים, כגון בישול במים או באוויר. בישול הקשור לאוויר מוביל לצלייה או לעישון, בעוד השימוש במים מוביל לבישול בהרתחה. שתי הקטגוריות נובעות מבישול, קרי מתרבות, אבל הצלוי מותיר את החלק הפנימי של הבשר נא יחסית וניתן לבישול ישיר על הלהבות, ולפיכך הוא נשאר קרוב יותר לקוטב הטבע, בעוד המורתח, המבצע בישול מלא, קרוב יותר לקוטב התרבות.

לכל קטגוריה מוקנית דרגה שונה של יוקרה חברתית. חלק מן האוכל מתאים לגברים בלבד, חלקו לנשים; חלק אסור לילדים; חלק יכול להיאכל רק בחגים, וחלק אסור לבני דתות שונות. לוי-שטראוס טוען כי ישנם יחסים הפוכים בין דרגות הטרנספורמציה התרבותית לבין הערך החברתי המיוחס לסוגים שונים של בישול. כך אפוא האוכל המורתח מייצג מצב מפותח יותר (שימוש במים ובשמן) וערכים מעודנים יותר מן הצלוי. לכאורה, יחסי מורתח/צלוי חופפים ליחסי מתקדם/מפגר, אולם היחסים יכולים להתחלף, שכן האוכל המורתח מוצב ביחס לאנדו-מטבח, למרחב הפנימי, האינטימי. הוא מזוהה עם מטבח משפחתי (כמו החמין), המטבח של האישה והאם. הצלוי, לעומת זאת, מזוהה עם האקזו-מטבח, עם החגיגות הציבוריות

המתנהלות במרחב הציבורי, תחת כיפת השמים, ומתקשר עם עולם הגברים. מכאן, הצלוי יהיה קרוב לתרבות וליוקרה, בעוד המורתח יזוהה עם תרבות נחותה יותר, עם קטגוריית הרקוב, בשל השימוש במים והעירוב של אלמנטים שונים בתבשיל (ירקות, בשר וכדומה). מה שנותר יציב הוא הניגוד צלוי/מורתח, אולם ערכים הקשורים לכל מושג עשויים להשתנות או להתחלף. למעשה, המיקום ההיררכי של המזון המורתח/צלוי/רקוב קשור לעיקרון מקסימום בישול/מינימום בישול. ככל שהאוכל עובר פחות טרנספורמציה, כך מעמדו החברתי גבוה יותר. האוכל הצלוי נחשב לאריסטוקרטי יותר מן האוכל המורתח כיוון שלצורך הטרנספורמציה האדם משתמש אך ורק באש, בניגוד לאוכל מורתח, שבו נעשה שימוש במים ובשמן. באוכל שעבר ריקבון (גבינת רוקפור, למשל) יש עוד פחות מעורבות אנושית, ולכן הוא נחשב איכותי יותר, בעוד האוכל הנא (סושי) נחשב יוקרתי ביותר. המצב עלול להסתבך עוד יותר אם נוסיף קטגוריות נוספות, כמו המעושן, המטוגן, המיובש, המוחמץ, המבושל באדים, האפוי בתנור או המבושל בסיר לחץ. קבוצת מושגים זו יכולה להתארגן ביחסי הנגדה, השלמה, סימטריה.

בתוך מערכת המטבח מתקיימת אפוא סדרה של זוגות בינאריים: טבע/תרבות, משך/מיידידות, קרוב/רחוק. אליהם יש להוסיף משכי בישול שונים, עובדה המשמשת בסיס לאינסוף צירופים, המשתתפים ביצירת קוד הנראה כסוג של רצף, ומשמש כמסד להגדרת תהליכים של יצירת סדר תרבותי והיררכיה חברתית.

הערות

1. Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté* (Paris: PUF, 1949).
2. קלוד לוי-שטראוס, החשיבה הפראית, תרגום: אליה גילדין (תל אביב: ספרית פועלים, 1973); הטוטמיזם היום, תרגום: אבנר להב (תל אביב: רסלינג, 2003).
3. קלוד לוי-שטראוס, מיתולוגיות, כרכים א'-ד', תרגום: יותם ראובני (תל אביב: הוצאת נמרוד, 2004-2005).
4. Frédéric Keck, *Lévi-Strauss et la pensée sauvage* (Paris: PUF, 2004), pp. 38-62.
5. Catherine Backès-Clément, *Lévi-Strauss* (Paris: Seghers, 1974), pp. 111-140.
6. Marcel Hénaff, *Claude Lévi-Strauss et l'anthropologie structurale* (Paris: Pocket, 1991), pp. 220-259.

ד"ר עוזי אלידע הוא מרצה בכיר בחוג להיסטוריה כללית ובחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה. מתמחה בהיסטוריוגרפיה ובהיסטוריה תקשורתית ואינטלקטואלית צרפתית במאות ה-20-18.